

تأثیر سبک زندگی امیر مؤمنان علی علیه السلام بر کار آفرینی و تولید ثروت در راستای اصول اقتصاد مقاومتی

mozaffari@soc.ikiu.ac.ir

محمد مهدی مظفری / استادیار مدیریت دانشگاه بین‌المللی امام خمینی علیه السلام قزوین

پذیرش: ۹۷/۱۱/۱۵

دریافت: ۹۷/۰۷/۲۱

چکیده

سیره و روش زندگی امیر مؤمنان علی علیه السلام را می‌توان به‌عنوان کامل‌ترین الگوی مسلمانان در امور اقتصادی به‌شمار آورد. روشی که در آن نه منفعت‌طلبی شخصی بر منافع عمومی سایه می‌افکند، و نه فشارها و آسیب‌های اقتصادی می‌تواند خللی در توفیقات روزافزون آن به‌وجود آورد. این سیره که مبتنی بر علم و دانش تولید و عمل مجدانه است، با هوشمندی امیر مؤمنان علیه السلام، سبب تغییر اوضاع معیشتی او و بنی‌هاشم گردیده و اثرات مطلوب بسیاری را در عرصه‌های گوناگون از خود به‌جای گذاشته است. شاید بتوان مهم‌ترین و مطلوب‌ترین اثر سبک اقتصاد علوی را تکیه این روش بر تولید، یا همان درون‌زایی و تأکید آن بر حفظ سرمایه و بهره‌گیری از ثمرات آن دانست. این ویژگی‌ها موجب شده که مقاله، به بررسی و تحلیل مسائل اقتصادی مرتبط با امیر مؤمنان علی علیه السلام بپردازد تا کیفیت تطبیق اقتصاد مقاومتی با سیره اقتصاد علوی را از طریق تحلیل تصمیمات اقتصادی امیر مؤمنان علیه السلام در زمینه تولید و کسب و کار روشن نماید.

کلیدواژه‌ها: امیر مؤمنان علی علیه السلام، اقتصاد، سبک زندگی، اقتصاد مقاومتی، تولید، سرمایه.

مقدمه

مادی، لازم است بدانیم که رفاه اقتصادی جامعه در گرو دو امر محوری است. اول. کوشش در تولید و دوم. قناعت در مصرف (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۷، ص ۳۴۴).

آنچه در این پژوهش به آن پرداخته شده، توجه به بخش اول یعنی تولید و اهمیت آن در سیره علوی است. قبل از آن، به اهمیت تولید و سفارش اسلام به آن و هدفی که در تولید باید دنبال گردد، اشاره شده است.

رسول خدا ﷺ در سفارش به این مهم می‌فرماید: «بهره‌آوری مال از جوانمردی است» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۶۶). در حدیث دیگری از امام صادق ﷺ منقول است که با نکوهش جمع کردن زر و زیور، مسلمانان را دعوت به تولید در باغ و مزرعه فرمودند (ر.ک: همان، ص ۱۷۰). در اهمیت این مسئله شاید همین حدیث کفایت نماید که امام صادق ﷺ فرمودند: «خدا دشمن دارد کسی را که دهانش را به دعا گشوده، بگوید: خدایا! روزی ام ده؛ ولی کسب را ترک کند» (احسائی، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۲۲). با اجماع این احادیث و توجه به احکام اسلام می‌توان گفت که تولید از دیدگاه اسلام آثاری به دنبال دارد که شکل‌گیری آنها سبب استحکام اقتصاد و بهره‌وری دنیوی و اخروی می‌گردد. حفظ عزت و بی‌نیازی از فرومایگان و بیگانگان، گسترش رفاه عزتمندان برای خانواده، تکریم اقرباء و انفاق و رفع نیازهای مالی مردم از جمله این آثارند که در اسلام به‌عنوان اهدافی مقدس برای تولید، در نظر گرفته شده‌اند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۷۹).

حال مناسب است تا با توجه به اهمیت مسئله اقتصاد بخصوص تولید و کسب‌وکار از سویی و جایگاه ویژه امیرمؤمنان علی ﷺ در نقش الگوی تمام‌عیار اصول اسلامی از سوی دیگر، به بررسی سیره آن حضرت در امور اقتصادی بپردازیم و عوامل موفقیت حضرت علی ﷺ را علی‌رغم وجود موانع بسیار زیاد تحریمی مورد بررسی قرار دهیم تا الگویی مناسب و مصداقی بارز از مقاومت در امور اقتصادی در این پژوهش ترسیم گردد.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با این مقاله و موضوع آن باید گفت که شخصیت اقتصادی امیرمؤمنان علی ﷺ به سبب موفقیت او در مدیریت مالی، از اندیشه و تفکر متفکران و چشم‌تیزین رصدکنندگان اقتصادی دور نمانده و زحمات بسیاری در این خصوص کشیده شده است. در میان کتب موجود، کتاب *تعدیل نابرابری‌های اجتماعی در دولت امام علی ﷺ*، به

اگرچه اسلام در کنار سایر ادیان توحیدی، در نگاه اول به‌عنوان آیینی معنوی دیده‌شده و مجموعه‌ای از احکام را شامل می‌شود؛ اما در حقیقت و باطن خود، از ابعاد گوناگونی تشکیل می‌شود، که اجماع آنها حیاتی لذت‌بخش را برای انسان‌ها فراهم می‌آورد. حیاتی که در آن، علاوه بر توجه به بُعد معنوی و روحانی، به بُعد مادی و دنیوی نیز توجه خاص صورت پذیرفته است. خداوند در قرآن کریم با اشاره به مال و ثروت، آن را وسیله‌ای برای رسیدن به دو هدف می‌داند: هدف معنوی و هدف مادی. مال و ثروت برای مسلمانان، بهره‌مندی از این نعمت‌ها و شکرگزاری از درگاه الهی است. شکرگزاری نیز خود سبب فزونی نعمت می‌گردد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (اعراف: ۱۰)؛ ما شما را در زمین سکونت دادیم و برای شما در آن اسباب زندگی نهادیم، شما اندک سپاسگزاری می‌کنید. بنابراین، قرآن مالی را که عامل رشد و بالندگی است، ارزش شمرده و از آن به خیر و نیکی یاد می‌کند.

اموال و ثروت‌های دنیوی، هدف مادی است. اسلام مال و ثروت را مایه استواری جامعه می‌داند: «أَمْوَالُكُمْ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (نساء: ۵). آیت‌الله جوادی آملی در این ارتباط می‌نویسد: «این تعبیر، از تأثیر مال در حیات و پایداری فرد و جامعه حکایت دارد و بیانگر این حقیقت است که با نابودی اقتصاد، جامعه به خطر انقراض می‌افتد. به‌دیگر سخن، مال به منزله خون در عروق جامعه است و نباید در آن هرگونه تصرف ناصواب داشت» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۷۱).

توجه دین مبین اسلام به مال به همین مقدار محدود نشده و در روایات معصومان ﷺ نیز توجه ویژه‌ای به این مهم شده است. امیرمؤمنان علی ﷺ می‌فرماید: «نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ، أَلْمَالُ» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲۷، ص ۱۹)؛ بهترین کمکی که برای کسب تقوای الهی وجود دارد مال است. همچنین امام صادق ﷺ در حدیثی نزدیک به سخن امیرمؤمنان ﷺ می‌فرماید: «نِعْمَ الْعَوْنُ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۷۲)؛ دنیا بهترین کمک برای تحصیل سعادت آخرت است. در حقیقت باید گفت که این سخن امام صادق ﷺ اشاره‌ای است به این آیه از قرآن کریم که می‌فرماید: «وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنُ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ» (قصص: ۷۷).

پس از بررسی این توجه ویژه اسلام به اقتصاد، ثروت و امور

ص ۸۰ و ۸۱). بنابراین، می‌توان گفت که در خلال سال‌های بعثت تا هجرت، که اوضاع مسلمانان بسیار بد، و شرایط معیشتی آنان حاکی از تنگدستی و ضعف اقتصادی آنان بود، امام علیؑ در کنار پیامبرؐ به تحمل این مرارت‌ها و صبر در برابر این مشکلات می‌پرداخت و تمام همت و نیروی خود را وقف کاستن از این مشکلات و بهبود وضع موجود مسلمانان کرد. طبری در تاریخ خود می‌نویسد که یکی از فرازهای سخت تاریخ اسلام، پیمانی بود که مشرکان در دارالندوه بستند، و براساس آن از هرگونه دادوستد با مسلمانان خودداری می‌کردند. به این ترتیب تحریم اقتصادی مسلمانان برای مدت سه سال در شعب ابی‌طالب به طول انجامید. او در ادامه می‌نویسد: «شدت این محاصره به حدی بود که در اثر آن تعدادی از گرسنگی جان باختند و گاه صدای شیون و نالهٔ کودکان، رقت و دلسوزی برخی از مشرکان را نیز بر می‌انگیخت» (طبری، بی‌تا، ج ۲، ص ۷۴).

در چنین شرایطی تلاش امیرمؤمنان علیؑ برای کاهش اثرات سوءتحریم اقتصادی و همت او برای کمک به مسلمانان، جلوه‌ای متمایز از فعالیت‌های اقتصادی و مدیریت امور معیشتی را به نمایش درمی‌آورد. در کتاب *کامل بهایی*، نویسنده با اقرار به عظمت نگرش اقتصادی امام علیؑ در دوران نوجوانی، از زبان مخالفان ایشان چنین نقل می‌کند: در زمان فشار اقتصادی مشرکان بر مسلمانان در شعب ابی‌طالب، علیؑ به باغ‌های یهودیان می‌رفت و در آن زمین‌ها کار می‌کرد و با حاصل دسترنج خود برای مسلمانان به حد توان، غذا و طعام خریداری می‌کرد و در شعب ابی‌طالب آنها را میان مسلمانان تقسیم می‌کرد (طبری، ۱۳۸۳، ص ۳۸۵). چنین عملی از سوی امامؑ نشان از هوشمندی او در عرصهٔ مدیریت اقتصادی در زمان بحران و تحریم است. او با توجه به قرارداد دارالندوه و علم به اینکه مشرکان هرگز با کار کردن علیؑ در باغ‌های خود موافقت نخواهند کرد، به نوعی با دور زدن تحریم‌ها و عقد قرارداد با یهودیان که در این تحریم‌ها شرکت نداشته‌اند، برای آنان فعالیت کشاورزی انجام می‌داد و سپس مزد کار خود را از همان جماعت به صورت آب و غذا و سایر ملزومات اخذ می‌کرد و به یاری مسلمانان در تحریم، می‌شتافت. شاید بتوان گفت که این در حقیقت، آغازی برای فعالیت‌های هوشمندانهٔ معیشتی امام علیؑ در طول زندگی خود بر مبنای مقاومت و تدبیر و کوشش مضاعف است. همان مبنایی که امروز با نام «اقتصاد مقاومتی» در محافل گوناگون مطرح است. به هر حال

قلم جمعه‌خان محمدی (۱۳۸۸)؛ کتاب *مفاتیح الحیاة آیت‌الله جوادی آملی* (۱۳۹۱)، دو کتابی هستند که موضوع مقاله حاضر را در قسمت‌هایی دنبال نمودند؛ اما در مقالات می‌توان به این موارد اشاره نمود:

مقاله «نگاهی به برنامه‌های اقتصادی حضرت علیؑ»، از *مجله‌الدین مدرس زاده* (۱۳۸۶)؛

مقاله «سیره اقتصادی امام علیؑ»، از *احمد علی یوسفی* (۱۳۸۹)؛

مقاله «کار و تولید در سیره حضرت علیؑ»، از *رضا بی‌طرفان* (۱۳۹۲)؛

مقاله «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علیؑ در نهج البلاغه»، از *محمد مولایی* (۱۳۹۲)؛

مقاله «فعالیت‌های اقتصادی امام علیؑ در دوران تحریم»، از *حسین درودی* (۱۳۹۵).

این مقاله به صورت بررسی تحلیلی - توصیفی نگارش یافته و با استفاده از مستندات تاریخی و تطبیق آنها با اصول اقتصادی و مشی اسلامی تلاش شده است تا صورتی جامع از دیدگاه امیرمؤمنان علیؑ را با استفاده از منابع تشیع و اهل سنت در اختیار مخاطب قرار دهد. از آنجاکه زندگی امیرمؤمنانؑ طی مراحل، دستخوش حوادث و اتفاقات مخصوص به هر مرحله بوده است، و همهٔ این حوادث بر مسائل اقتصادی حیات او تأثیر مستقیم داشته‌اند، لذا با تقسیم زندگی آن حضرت به چهار مرحله به بررسی تصمیمات اقتصادی حضرت علیؑ در هر یک، با توجه به فرصت‌ها و چالش‌های آن مرحله، پرداخته شده است.

مرحل چهارگانه حیات علوی

۱. از زمان تولد تا هجرت پیامبر خداؐ؛
 ۲. از هجرت پیامبر خداؐ تا رحلت رسول خداؐ؛
 ۳. از رحلت رسول خداؐ تا آغاز حکومت علوی؛
 ۴. از آغاز حکومت علویؑ تا شهادت امامؑ.
- امیرمؤمنان علیؑ که در سیزدهم رجب سی سال پس از عام‌الفیل در مکه و در خانهٔ کعبه به دنیا آمد (محمدی ری‌شهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۷۱). در دوران کودکی و نوجوانی خود به واسطهٔ شرایط بد اقتصادی و تنگدستی پدرش ابوطالبؑ به پیشنهاد پیامبر اکرمؐ نزد خاتم‌المرسلمین بوده و در دامن نورانی رسول خداؐ رشد و تربیت یافت (همان، ص ۹۱). این مسئله موجب گردید تا حضرت علیؑ اولین کسی باشد که بعد از جریان بعثت پیامبرؐ به ایشان ایمان بیاورد و در خدمت دین اسلام قرار گیرد (سیدعلوی، ۱۳۶۸،

حال سؤال این است که منابع درآمدی حضرت علی^ع در این دوره چه بوده است؟ و چه تأثیری بر سبک اداره اقتصادی زندگی او گذاشته است؟

سال‌های نخست هجرت به لحاظ معیشتی از سخت‌ترین زمان‌ها برای امام علی^ع محسوب می‌شد؛ زیرا در این ایام با توجه به اینکه برنامه‌های حکومت اسلامی بیشتر وقت - از روزها و شب‌های - آن بزرگوار را شامل می‌شد، حضرت علی^ع کمتر به فعالیت‌های اقتصادی موفق می‌گردید. از سوی دیگر، مسئولیت تأمین مخارج خانواده بر دوش امام^ع سنگینی می‌کرد و همین امر، شرایط را بر آن حضرت سخت می‌کرد. از طرفی برخی درآمدهای خاص، مانند: حق مأموریت‌ها، غنائم جنگی، قانون خمس و فیء، هدایای مردمی و اقطاع، قدری از رنج‌های مالی علی^ع را می‌کاست. اما طبیعی است که این درآمدها نسبت به مخارج زندگی، حقیقتاً ناچیز بوده و ضرورت کار اقتصادی را به‌عنوان یک درآمد مطمئن و همیشگی کم‌رنگ نمی‌کرد.

درباره حق مأموریت باید گفت که این مأموریت‌ها شامل جهاد در غزوات گوناگون و همچنین ارسال سفیر به بخش‌های گوناگون شبه‌جزیره عربستان برای تبلیغ دین و یا گرفتن زکات و امثال اینها بود، که البته در درجه اول این مأموریت‌ها توسط حضرت علی^ع به‌قصد انجام وظیفه الهی و کمک به حکومت اسلامی و یاری رسول خدا^ص صورت می‌گرفت، اما در کنار آن، درآمد اندکی نیز به دست می‌آمد که حقیقتاً در مقابل مخارج زندگی ناچیز بود. درباره غنائم جنگی، باید گفت که پیامبر اکرم^ص پس از پایان هر جنگ، غنائم را جمع‌آوری می‌کرد و با کسر خمس و سایر هزینه‌های جانبی حکومتی، مابقی را بین مجاهدان تقسیم می‌کرد و چون علی^ع در همه غزوات، بجز غزوه تبوک، حضور داشت، از این غنائم برخوردار می‌شد (محمدی ری‌شهری، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۴۳۴). در مورد سایر مأموریت‌ها نیز امام علی^ع نقش پررنگی داشت و به‌سبب توانمندی در کلام و وجود سجایای نبوی در اخلاق ایشان، معمولاً از جانب رسول خدا^ص برای انجام فعالیت‌های مهم انتخاب می‌شد. یکی از مهم‌ترین این مأموریت‌ها اعزام به یمن برای دعوت مردم به دین اسلام است (همان، ج ۱، ص ۲۷۸). مأموریت اعلان برائت از مشرکان در مراسم حج و شکستن بت‌های طائف نیز از جمله مأموریت‌هایی است که امام علی^ع موظف به انجام آن شده است.

دوران هجرت رسول خدا^ص فرا رسید، و امام^ع در آن زمان ۲۴ سال داشت؛ جوانی که همه‌جا با پیامبر^ص همراه بود و این ملازمت سبب می‌گشت تا از انجام فعالیت‌های اقتصادی قدری فاصله بگیرد؛ اما این شرایط زیاد به طول نینجامید، و با ازدواج علی^ع با فاطمه^ع و تشکیل خانواده، مسئولیت اداره امور زندگی و تأمین معیشت سبب گردید تا علی^ع به فعالیت‌های اقتصادی بیشتر نزدیک گردد.

تاریخ نشان می‌دهد که وضع معیشتی امام علی^ع و همچنین رسول خدا^ص در زمان این وصلت چندان خوب نبود. شیخ عباس قمی در *بیت‌الاحزان* چنین نقل می‌کند: پیامبر اکرم^ص در آستانه پیوند علی^ع و فاطمه^ع، از امیرمؤمنان^ع می‌خواهند که زره خود را بفروشد تا هزینه عروسی فراهم آید. جالب اینجاست که درآمد حاصل از فروش این زره هم برای مراسم عروسی و تهیه غذا و هم برای تهیه لوازم منزل فاطمه^ع هزینه شده است، و مسلماً این جریان نشان از تنگنای معیشتی موجود در زندگی پیامبر^ص و علی^ع دارد. شیخ عباس قمی وسایل خریداری شده برای زندگی علی^ع و زهرا^ع را اینچنین برمی‌شمرد: «یک پیراهن، یک عدد روسری، حوله‌ای تیره رنگ، یک تخت خواب، دو دست رختخواب مصری، چهار عدد پستی، یک عدد پرده پشمی نازک، یک حصیربافت منطقه هجر، یک آسیای دستی، یک ظرف بزرگ مسی، یک مشک آب، یک ظرف سفالین، یک آفتابه و چند کوزه سفالین و...» (قمی، ۱۳۸۱، ص ۹۲). همچنین امیرمؤمنان^ع می‌فرماید: «در آن شب که دختر پیامبر^ص به‌خانه من آمد بسترمان جز یک پوست گوسفند نبود» (بصری، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۱۱۲). در جایی دیگر از آن حضرت نقل شده که فرمودند: «من با فاطمه^ع در حالی ازدواج کردم که جز یک پوست گوسفند چیزی نداشتیم که شب بر روی آن می‌خوابیدیم و روز علفه شترمان را بر روی آن می‌ریختیم و خدمت‌گذاری در خانه نداشتیم» (ابن جوزی، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۱۰). بنا براین اقوال، طبیعی است که شرایط سختی برای امام علی^ع در آغاز زندگی مشترک وجود داشته است، و لازمه چنین شرایطی آن بود که نان‌آور منزل، به‌شدت فعالیت نماید و دست از تلاش بردارد، تا به مقصود مطلوب برسد. لذا امام صادق^ع در خصوص نحوه اداره زندگی در این زندگی مشترک می‌فرماید: «امیرالمؤمنین^ع هیزم می‌آورد و آب می‌کشید و جارو می‌کرد و فاطمه^ع آسیاب می‌کرد و خمیر می‌گرفت و نان می‌پخت» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۸۶).

نص صریح قرآن و حکم پیامبرؐ فدک را از حضرت زهراؑ غصب کردند (ر.ک: قمی، ۱۳۸۱، ص ۲۳۱-۲۳۳).

ارزش این سرزمین در مدت حیات رسول خداؐ تا غصب فدک در بعضی از اقوال تا ۷۰ هزار سکه طلا در سال هم ذکر گردیده که از جهت رسیدگی به نیازمندان، فقرای بسیاری را تحت پوشش قرار می‌داد (نیشابوری، ۱۳۸۷، ص ۳۷۰).

امیرمؤمنان علیؑ در خصوص این زمین، بعدها مطالبی می‌فرماید که نشان‌دهنده دو نکته است: اول آنکه سرزمین فدک از معدود دارایی‌های ایشان و حضرت زهراؑ بوده است که توسط دیگران به ناحق غصب گردید؛ و دوم آنکه توجه امامؑ علی‌رغم داشتن چنین سرزمینی به انجام فعالیت‌های اقتصادی است؛ یعنی اینکه نه تنها داشتن چنین ثروتی او را مجذوب خود نکرده است؛ حتی در او احساس عدم نیاز به کار و تلاش نیز به وجود نیامده است، تا گوشه‌ای بنشیند و از ثروت این زمین بهره‌مند شود.

امامؑ می‌فرماید: «آری از آنچه آسمان بر آن سایه افکنده است، در دست ما تنها فدک بود که مردمی بر آن بخل ورزیده و مردمی دیگر سخاوتمندانه از آن چشم پوشیده‌اند؛ و بهترین داور خداست مرا با فدک و غیر فدک چه کار؟» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، نامه ۴۵).

این روحیه امیرمؤمنانؑ در عدم دل‌بستگی به یک منبع درآمد خاص، نشان از هوشیاری او در اقتصاد و عدم ریسک‌پذیری او در اداره معیشت است. به همین دلیل ایشان سعی در افزایش درآمد از راه‌های تولید و کسب‌وکار می‌کرد، که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت. اما از دیگر منابع درآمدی امام علیؑ می‌توان به هدایای مردمی اشاره کرد. در ۱۲ رمضان سال اول هجری رسول خداؐ طی مراسمی عمومی، مسلمانان مهاجر و انصار را یک‌به‌یک با قرائت صیغه برادری به اخوت یکدیگر درآوردند، و امام علیؑ را نیز به برادری خود برگزیدند (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۷). این اخوت علاوه بر جنبه‌های معنوی، به دلیل وضعیت خوب اقتصادی انصار موجب رونق معیشت مهاجران نیز می‌شد، اما چون امام علیؑ با هیچ‌یک از انصار پیمان برادری نبسته بود و به اخوت رسول خداؐ درآمده بود، از این امتیاز اقتصادی بهره‌ای نمی‌برد، اما از سوی دیگر، با اخوتی که بین او و پیامبرؐ ایجاد شده بود، زندگی این بزرگواران بسیار تحت تأثیر یکدیگر قرار گرفت؛ به نحوی که تأمین معیشت هریک، مورد بهره‌د دیگری نیز واقع می‌شد. از این نمونه، هدایایی است که مردم از نقاط مختلف و اقوام گوناگون

اما همان‌گونه که ذکر شد، رسول خداؐ پس از اتمام هر جنگ، خمس غنائم جنگی را جدا می‌کرد و مابقی را میان مجاهدان تقسیم می‌کرد. این مسئله به قانونی الهی بازمی‌گردد که طی آن با توجه به اینکه زکات جمع‌آوری شده برای کمک به فقرا، نمی‌تواند مورد استفاده بنی‌هاشم قرار گیرد، و به عبارت دیگر، استفاده صدقات و زکات بر بنی‌هاشم حرام است. خداوند خمس را جایگزین زکات برای بنی‌هاشم کرده است: «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ أَجْمَعِينَ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (انفال: ۴۱)؛ بدانید ای مؤمنان که آنچه غنیمت گرفتید از کافران به قهر، از هر چه اسم شیء بتوان بر آن اطلاق کرد؛ خمس آن برای خدا و رسول خداؐ و خویشان و نزدیکان و یتیمان و مساکین و در راه‌ماندگان است؛ اگر به خدا و آنچه برای بنده خویش محمدؐ در روز فرقان نازل کردیم، ایمان دارید؛ روزی که دو سپاه اسلام و کفر باهم روبه‌رو شدند، و خدا بر همه چیز تواناست.

بنابراین، از خمسی که مربوط به غنائم جنگی می‌شد سهمی نیز به امام علیؑ می‌رسید، چنانچه به عنوان نمونه در جنگ بدر رسول خدا یک شتر را به علیؑ به عنوان خمس غنائم جنگی بخشید (ر.ک: مسلم بن حجاج، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۶۸).

فیء نیز غنائمی است که بدون جنگ در اختیار حکومت اسلامی قرار می‌گیرد. از این غنائم نیز به امام علیؑ سهمی می‌رسید و از جمله آنها زمین فدک بود که پیامبرؐ به فاطمهؑ هدیه کرد. در قرآن کریم به صراحت آمده که چنین اموالی متعلق به رسول خداؐ است، و مانند اموال شخصی خود می‌تواند هر تصمیمی درباره آن بگیرد و مسلمانان هیچ حقی در آنها ندارند (ر.ک: حشر: ۷۰).

اینکه فدک را رسول خداؐ به فاطمهؑ هدیه کرده، در روایات اهل سنت نیز وجود دارد. سیوطی در تفسیر الدرالمشهور و عیاشی نیز در تفسیر خود صراحتاً آورده‌اند: «رسول خداؐ فاطمهؑ را خواست و فدک را به او اعطا کرد» (عیاشی، بی تا، ج ۲، ص ۲۷۸).

این اعطای پیامبرؐ به دستور ایشان توسط علیؑ ثبت گردید و شاهدانی نیز بر آن شهادت دادند، تا بعدها کسی متعرض این حق نگردد (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۴۳).

اما پس از رحلت پیامبر اکرمؐ این نوشته و سند فدک و شاهدان آن توسط خلیفه اول مورد پذیرش قرار نگرفت و خلاف

برای رسول خدا ﷺ می‌آوردند، که علی ﷺ نیز از آنها بهره‌مند می‌گردید (ر.ک: سمهودی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۶۶ و ۲۶۷).

درآمد ناشی از اقطاع، منبع دیگر تأمین معیشت حضرت علی ﷺ در این دوران است. اقطاع، یا همان واگذاری زمین به‌عنوان ثروتی طبیعی به‌بخش خصوصی و افراد جامعه اسلامی به‌منظور گذران معیشت و تأمین اقتصادی آنان، از اصولی است که رسول خدا ﷺ از ابتدای تشکیل حکومت اسلامی، آن را در دستور کار قرار دادند. آن‌گونه که در تاریخ و روایات مشاهده می‌شود، چند زمین نیز بر مبنای همین نوع از واگذاری‌ها به امام علی ﷺ اقطاع گردیده است. علامه مجلسی در کتاب *مرآة العقول* روایتی در این خصوص از امام صادق ﷺ نقل می‌کند که فرمودند: «پیامبر اکرم ﷺ چهار قطعه زمین به امام علی ﷺ اقطاع فرمود، دو زمین به نام فقیران و دو زمین به نام بئرقیس و الشجره» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص ۸۳).

مواردی که تا اینجا به‌عنوان منابع درآمدی به آنها اشاره شد، در حقیقت حاشیه‌هایی از متن پرتلاش و فعالانه حضرت علی ﷺ در تأمین امور مالی هستند، و همان‌طور که قبلاً گفته شد، این منابع اصولاً نه به‌قدری پردرآمد بودند تا بتوان با آنها از عهده خرج یک زندگی مشترک برآمد و نه شخصیت حضرت علی ﷺ با وجود آنها دست از کار و تلاش و همت مجدانه می‌کشید؛ تلاشی که ثمره آن نه‌تنها خود او، بلکه عشیره و ذریه او را از نظر معیشتی تأمین نمود. شگفتی شخصیت اقتصادی امام علی ﷺ زمانی به اوج خود می‌رسد که در تاریخ مشاهده می‌گردد او از تنگی معیشت و گرسنگی و با دست خالی، فعالیت اقتصادی را آغاز کرد و پس از مدتی به قدرت و ثروت عظیمی دست یافت. درحالی‌که در طول فعالیت‌های خود، از احکام الهی تخطی نکرد و تمام اصول اقتصاد اسلامی را رعایت کرده است.

این کار خستگی‌ناپذیر برای امام علی ﷺ در هیچ شرایطی تعطیل نشده است. برای نمونه در آن زمان که امام ﷺ زمینی در اختیار نداشت تا بر آن کشاورزی کند و به وضع مالی خود بهبود بخشد، بدون آنکه در خود یأس و ناامیدی راه دهد به‌انجام فعالیت‌های مقطعه‌ای و کارهای پراکنده می‌پرداخت. این قبیل فعالیت‌ها غالباً برای رفع مشکلات اقتصادی کوتاه‌مدت و تهیه قوت شبانه‌روزی صورت می‌پذیرفت. بنابراین، انجام آنها توسط حضرت علی ﷺ نشان از اهمیت انگیزه و اراده در تأمین معیشت است. متقی هندی در *کنز العمال* می‌نویسد: «روزی امیرالمؤمنین ﷺ نشانه‌های گرسنگی را

در چهره رسول الله ﷺ مشاهده نمود، پوستی برداشت و درون آن را سوراخ کرد و به‌گردن افکند، وسطش را با لیف خرما بست؛ و این درحالی بود که خود به‌شدت گرسنه بود. پس مردی را دید که به‌وسیله چرخ از چاه آب بیرون می‌کشید. به او گفت: آیا مایلی که برای هر دلو یک دانه خرما بدهی؟ گفت آری، سپس برای او آب بیرون کشید به‌قدری که دست‌هایش پر از خرما شد، آن‌گاه دلو را رها کرد و آن خرماها را نزد پیامبر ﷺ آورد» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۶۱۸).

شیخ صلوق در رابطه با کنیه ابوتراب و انتخاب آن برای علی ﷺ از سوی مردم، حدیثی نقل می‌کند که یکی از صحابه پیامبر اکرم ﷺ می‌گوید: «من به همراه پیامبر ﷺ بودم، که آن حضرت در نخلستان‌های مدینه دنبال علی ﷺ می‌گشتند، در همین حال به بوستانی رسیدند و به درون آن نگاه کردند و علی ﷺ را در حالی دیدند که در آن زمین مشغول به کار بود و گرد و خاک بر چهره‌اش نشسته بود، پس فرمودند: مردم را نمی‌توان سرزنش کرد که تو را ابوتراب صدا می‌کنند!» (صدوق، بی‌تا، ص ۱۵۷).

این تلاش‌ها که زبازند خاص و عام بود، علاوه بر اثبات این نکته، که امام علی ﷺ فردی لایق و بادارایت در امور اقتصادی بوده، نشانگر اهمیت و جایگاه ویژه کار و تولید در اندیشه امیرمؤمنان ﷺ است. اصولاً در قاموس عملی حضرت علی ﷺ تهی‌دستی جایگاهی ندارد؛ چنان‌که سرزنش‌وار به امت اسلامی تأکید می‌کرد که: «کسی که آب و خاکی بیابد و تهی‌دست و فقیر بماند از خداوند دور باد» (حمیری قمی، بی‌تا، ص ۵۵).

پس دیدگاه امام علی ﷺ نسبت به فعالیت اقتصادی علاوه بر آنکه جنبه‌های سودآوری را شامل می‌گردد، با توکل به خدا و استفاده بهینه از منابع موجود همراه است. همان‌گونه که وقتی از ایشان در ارتباط با آیه شریفه «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ» (ابراهیم: ۱۲) سؤال شد ایشان فرمودند: «الزَّارِعُونَ»؛ آنان کشاورزان هستند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۵۳).

این دوره از زندگانی حضرت علی ﷺ تا پایان عمر پیامبر اکرم ﷺ در سال ۱۱ هجری ادامه داشت، و حضرت علی ﷺ در زمین‌های اقطاعی و اهدایی به کار و کشاورزی می‌پرداخت. اما پس از رسول خدا ﷺ به‌سبب تحولات سیاسی و روی کار آمدن جریاناتی که حضرت علی ﷺ را به‌عنوان یک رقیب بزرگ تلقی می‌کردند و از اقتدار او می‌هراسیدند، او با درک میزان ظرفیت و اراده حاکم بر دستگاه خلافت، از حکومت‌مداری فاصله گرفت، و همین امر سبب

بدریان، بخشی از ثروت داشت و پنج هزار، پنج هزار، نام برد...». همچنین حضرت علی^{علیه السلام} از مقرری سالیانه دیوان خراج، مانند سایر مهاجران، پنج هزار درهم دریافت می کرد (ر.ک: ابراهیم حسن، ۱۳۷۲، ص ۱۶۳).

این گشایش ها با آزاد شدن سهم امام علی^{علیه السلام} از برخی زمین ها از جمله اراضی خیبر و وادی القری پررنگ تر گشت. آن گونه که بیهقی نقل کرده، اراضی خیبر به صورت کلی به سی و شش بخش تقسیم شد و نیمی از این اراضی به مسلمانان اختصاص یافت، رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} یک سهم از هجده سهم مسلمانان را به حضرت علی^{علیه السلام} و گروه او اختصاص دادند و این در حالی بود که هر سهم، خود دارای یک صد قطعه می شد (ر.ک: بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۶ ص ۳۵۰). نکته اینجاست که به سبب عدم امکان بهره برداری از این زمین ها توسط مسلمانان در زمان فتح خیبر، قراردادی میان مسلمانان و یهودیان به صورت مزارعه منعقد گردید تا بر اساس آن، یهودیان در این زمین ها کشاورزی کنند و سالانه نیمی از محصول را به مسلمانان بدهند، و اگر مسلمانان اراده به تصاحب زمین کردند، یهودیان آن را رها کنند، و هیچ حقی در آن نداشته باشند. این قرارداد تا زمان عمر پابرجا بود؛ اما خلیفه دوم تصمیم به اخراج یهودیان از منطقه خیبر گرفت و زمین ها را به صاحبان آنها بازگرداند. لذا آنچه از سهم حضرت علی^{علیه السلام} در زمان پیامبر^{صلی الله علیه و آله} به او اختصاص یافته بود، طبق قرعه در اختیار او قرار گرفت. این زمین با نام «الشق» در اطراف خیبر بود، و علاوه بر آن، زمین دیگری در وادی القری که منطقه ای میان مدینه و شام است و آن نیز از فتوحات خیبر به شمار می رود، متعلق به امام علی^{علیه السلام} بود و به همین ترتیب آزاد گردید و در اختیار او قرار گرفت (ر.ک: یاقوت حموی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۳۸؛ ج ۵، ص ۳۴۵).

حال سخن اینجاست که اگرچه این زمین های پراکنده و اموال مذکور بخش اعظم فعالیت های اقتصادی علی^{علیه السلام} را تشکیل نمی دادند و سرمایه گذاری اصلی امام علی^{علیه السلام} بر نقاطی دیگر و با تدبیری برتر و بالاتر از اینها بود؛ اما به حکم سخن او که فرمود: «و هر نعمتی که خدا به تو ارزانی داشت بهره آور سازد...» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، نامه ۶۹). بدون شک این زمین های پراکنده نیز با دقت و همت امام علی^{علیه السلام} به بالاترین بازدهی اقتصادی در تولید محصولات کشاورزی و منابع آبی و غذایی رسیده اند در هر صورت یکی از ویژگی های شخصیتی امام علی^{علیه السلام} دانایی اقتصادی و علم به مراحل مختلف تولید

شکوفایی و ظهور و بروز قدرت اقتصادی اش در مدیریت و اجرا گردید. در این دوره علی^{علیه السلام} تحت فشار دستگاه حاکم بخشی از زحمات اقتصادی سال های قبل خود را از دست رفته دید؛ که نمونه بارز آن همان زمین های فدک بود، که به حکم رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} به فاطمه زهرا^{علیها السلام} اهدا شده و علی^{علیه السلام} در آنها به کشاورزی می پرداختند، اما پس از پیامبر^{صلی الله علیه و آله} خلیفه اول این زمین ها را غصب نموده و به این ترتیب، ضربه ای اقتصادی به امام^{علیه السلام} وارد نمود (ر.ک: بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۱۵۴۹).

مسئله دیگر سهم خمس بود که آن نیز در زمان خلیفه اول اتفاق افتاد و طی آن امام علی^{علیه السلام} دیگر از خمس، درآمدی نداشت. در این رابطه ابن عباس می گوید: «خمس در زمان پیامبر خدا^{صلی الله علیه و آله} بر شش سهم بود که برای خدا و رسول دو سهم و یک سهم برای نزدیکان پیامبر^{صلی الله علیه و آله}... تا اینکه رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} رحلت فرمود، و ابوبکر خمس را بر سه سهم جاری نمود» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲، ص ۲۱۹).

همچنین بنا به تصمیم عمر بن خطاب، برخی از اصحاب برجسته رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} که از میان آنها می توان به امام علی^{علیه السلام} طلحه و زبیر اشاره کرد، از شرکت در جهاد منع شدند و به تبع این ممنوعیت، از غنائم جنگی نیز بی بهره می شدند، و به این ترتیب امام علی^{علیه السلام} از غنائم جنگی نیز درآمدی نداشت (ر.ک: جعفریان، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۷۲).

تمامی این سیاست ها تا پایان خلافت ابوبکر ادامه داشت. اما پس از تثبیت خلافت عمر دیگر بیم قدرت گرفتن علی^{علیه السلام}، توجیهی نداشت؛ لذا قدری از مشقات اقتصادی امام علی^{علیه السلام} کاسته شد. نخستین اتفاقی که در زمان خلیفه دوم روی داد این بود که او دو دیوان را برای تنظیم و ثبت درآمدهای مالی و عطایا و حقوق افراد تأسیس کرد. یکی از این دو، دیوان جنود (سربازان) بود که به مصارف جنگ و عطایای آن اختصاص داشت؛ و دیگری، دیوان خراج بود که متعلق به درآمدهای بیت المال بود و مقرری سالیانه ای را برای همه مهاجران و انصار و فرزندان غیرشیرخوار آنها در نظر گرفته بود. نام حضرت علی^{علیه السلام} در هر دو دیوان ثبت گردید و از آنجاکه به افراد مسلمان شده تا جنگ بدر ۵۰۰۰ درهم تعلق می گرفت، به امام علی^{علیه السلام} نیز همین مبلغ پرداخت می گردید. ابن اثیر این گونه به این موضوع اشاره می کند: «فقرض للعباس و بدایة ثم فرض لاهل بدر خمسة آلاف خمسة آلاف...» (ابن اثیر، ۱۹۸۹م، ج ۲، ص ۱۳۴)؛ عمر بن خطاب، نخست از بخشش به عباس عموی پیامبر^{صلی الله علیه و آله} آغاز کرد، سپس برای

که پیامبر خدا ﷺ اراضی فی را تقسیم کرد، زمینی هم نصیب علی ﷺ گشت. او در این زمین چاهی حفر کرد، که آب از درون آن مانند گردن شتر می جوشید و به همین مناسبت نام ینبع به معنای جوشیدن آب از زمین بر آن نهاد» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص ۵۴).

امام علی ﷺ که با مهارت بالای خود در امور کشاورزی و منابع طبیعی آب گوارا در زیر خاک این زمین را به درستی مورد توجه قرار داده بود، در اقدامی جالب در کنار استفاده از حاصلخیزی زمین برای انجام کشت و کار به حفرة چاهها و احیای چشمه های متعددی در ینبع پرداخت. این موضوع با توجه به اهمیت آب در آن زمان و آن منطقه که سراسر مزارع کشاورزی بود توجهی قوی از نظر اقتصادی داشت، طبیعتاً بسیاری از کشاورزان اطراف برای بهره گیری از این چاهها و چشمه ها رو به ینبع می آوردند و این مسئله می توانست فرصت بسیار خوبی برای دادوستدهای کشاورزی و غیر کشاورزی در اختیار حضرت علی ﷺ قرار دهد. چشمه هایی که امام علی ﷺ در این زمین احیا کرد، بسیار زیاد هستند و از جمله آنان می توان به «بغیغات»، «حنیف الاراک»، «حنیف لیلی» و «حنیف بسطاس»، «عین البحیر»، «عین نولا»، «عین الحدت» و بخشی از «العصیبه» اشاره نمود (ر.ک: ابن شهبه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۲۱).

تعداد چاهها در این سرزمین را برخی از اقوال تاریخی تا یک صد حلقه چاه برشمردند (ر.ک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۲، ص ۱۳۲). اتفاقاً این نیز نشان از مهارت و دانش بالای حضرت علی ﷺ در کار و تولید دارد؛ زیرا در مدت کوتاهی با حفر این تعداد چاه و احیای چشمه های فراوان، تحولی بزرگ در کشاورزی و تولید آن منطقه ایجاد شده است. نمونه ای از نحوه فعالیت امام علی ﷺ برای حفر چاه را می توان در این نقل تاریخی ابا نیزر، فرزند نجاشی پادشاه حبشه که توسط علی ﷺ خریداری و سپس آزاد شده بود، مشاهده کرد، چنان که می نویسد: امام علی ﷺ کلنگ را برداشت و به درون چاه رفت و شروع به کندن کرد؛ ولی اکتشاف آب با کندی مواجه گردید. لذا برای رفع خستگی بیرون آمد درحالی که عرق از سر و رویش جاری بود. عرق از پیشانی پاک کرد و کلنگ را برداشت و دوباره به چاه برگشت و چنان ضربه های محکمی بر چاه می کوبید که صدای «همهم» او به گوش می رسید. ناگهان آب مانند گردن شتر فوران کرد و امام ﷺ به سرعت از چاه بیرون آمد و فرمود: خدای را شاهد می گیرم که این آب وقف است کاغذ و قلمی بیاورید... (سمهودی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۲۷۲).

هوشمندی امام علی ﷺ در این روایت به خوبی مشهود است.

و شیوه های صحیح کسب است و همین ویژگی سبب گردید تا بتواند در این دوره یعنی پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ تا آغاز حکومتش تحولی عظیم در اوضاع اقتصادی خود و سایر بنی هاشم ایجاد نماید بزرگ ترین نشانه وجود این ویژگی در امام علی ﷺ انتخاب زمینی با نام «ینبع» در ساحل دریای سرخ و در غرب مدینه برای فعالیت گسترده کشاورزی و سرمایه گذاری اقتصادی برای تولید بیشتر و بهتر محصولات در این سرزمین است. روایات مختلفی درباره چگونگی تسلط حضرت علی ﷺ بر این زمینها برای انجام کشاورزی و تولید وجود دارد که شاید بتوان کامل ترین سخن تاریخی در این رابطه را سخن عمار یاسر دانست که نقل می کند: «رسول خدا ﷺ ذی العشیره را به امام علی ﷺ اقطاع کرد؛ سپس عمر پس از تصدی خلافت، قطعه ای را به او اقطاع کرد و علی ﷺ قطعه دیگری خرید و به آنها اضافه کرد. بنابراین، اموال علی ﷺ در ینبع از چشمه های متفرقه ای تشکیل می گردید» (ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۲۱).

این روایت نشان دهنده آن است که زمین ینبع در چند مرحله و هر بار وسعت بیشتری از آن به تسلط اقتصادی امام علی ﷺ درآمده است. اما این اقطاع زمین که از ناحیه رسول خدا ﷺ به امام علی ﷺ صورت گرفته است، با لحاظ نظر فی امام ﷺ بوده است. در این زمینه روایتی وجود دارد که ابن شهبه با نقل آن، این هدف را به اثبات می رساند که امام علی ﷺ با علم به حاصلخیزی زمین ینبع و امکان کار کشاورزی در آن با بازدهی بالا، این زمین را به عنوان اقطاع از رسول خدا ﷺ اخذ کرده است. / ابن شهبه می نویسد: «لما أشرف علی ﷺ علی ینبع فنظر إلی جبالها قال: لقد وضعت علی نقی من الماء عظیم» (ابن شهبه؛ زمانی که علی ﷺ زمین ینبع را شناخت و به آن اشراف یافت و به کوه های اطراف آن نگاه کرد، فرمود: به تحقیق که تو بر منبع عظیمی از آب گوارا قرار گرفته ای.» (ابن شهبه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۲۱).

این روایت، با توجه به محتوای آن، متعلق به زمانی است که امام علی ﷺ این زمین را نداشته و تازه بر آن اشراف یافته بود، اما قدرت علمی و دانش اقتصادی امام علی ﷺ در امر تولید، سبب گردید تا این منطقه را بیابد و با اخذ بخش هایی از آن به صورت اقطاع و خرید بخشی دیگر، این زمین های حاصلخیز را منبع اصلی درآمد خود گرداند. نظریه علمی حضرت علی ﷺ در باب وجود منبع عظیم آب در این زمین پس از تسلط او اثبات گردید. آن گونه که امام صادق ﷺ دلیل تسمیه این زمین به ینبع را اینچنین شرح می دهد: «هنگامی

حموی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۳۳؛ ج ۴، ص ۱۴۴).
 با دقت در تاریخ اقتصادی حضرت علی^{علیه السلام} و شیوه‌های تولید و خدمات او می‌توان به این مهم اقرار کرد که اندیشه سیاسی حضرت علی^{علیه السلام} در چیدمان اهداف تولیدی او نقش بسزایی داشته است؛ یعنی در دوران پس از رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} تا شروع حکومت حضرت علی^{علیه السلام} او علی‌رغم تلاش دستگاه حاکم و برخی از مخالفانش، با انجام خدمات اقتصادی به ایجاد محبوبیت و پایگاهی مردمی برای جلب انظار عمومی و معطوف شدن توجه مردم به خیرخواهی و لطف خود پرداخت و در این امر نیز بسیار موفق بود. از جمله این خدمات، آزاد کردن ۱۰۰۰ برده بوده است. امام صادق^{علیه السلام} در روایتی، تصریح می‌فرماید که جدش علی^{علیه السلام} از حاصل دسترنج خود هزینه آزاد کردن این بردگان را، که تعداد آنها به ۱۰۰۰ تن می‌رسید، فراهم کرده است. او همچنین رسیدگی به امور فقرا، حجاج و مسافران را از دیگر خدمات امام علی^{علیه السلام} برمی‌شمرد (ر.ک: مجلسی، ۱۳۷۴، ج ۴۱، ص ۲۴).
 همچنین از دیگر خدمات امام علی^{علیه السلام} که تأثیر بسیار زیادی در اذهان عمومی گذاشت، حفر چاه‌هایی در کناره‌های راه مدینه به مکه است؛ و این موضوع به جهت مشقات سفر در آن روزگار و همچنین پرفتور آمدن بودن این مسیر، و کم‌بود آب در آنجا، از اهمیت بسیاری برخوردار بود (ر.ک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۲، ص ۱۲۳).
 همچنین حضرت علی^{علیه السلام} در منطقه‌ای که مسجد شجره در آن واقع است، چاه‌های متعددی حفر کرد که تعداد آنها را تا ۲۳ حلقه ذکر کرده‌اند، و از آن زمان تا کنون، این منطقه در حجاز به بئر علی و آبار علی معروف شده است (ر.ک: سمهودی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۰۰۲؛ ج ۴، ص ۱۲۸۲).

نتیجه‌گیری

بررسی ابعاد مختلف شخصیت امیرمؤمنان علی^{علیه السلام} و توجه به اخلاق ایمانی آن حضرت در بخش‌های فردی و اجتماعی و تأثیر آن در اخلاق اقتصادی و معیشتی ایشان، به ترسیم الگویی بی‌نظیر در منش انسانی ختم می‌گردد، که سبب تعدیل نابرابری‌ها و رفع مشکلات فردی و اجتماعی بشر در مسائل مادی و اقتصادی است. شخصیت خستگی‌ناپذیر و پرتلاش و خدوم امام علی^{علیه السلام} که از کودکی و نوجوانی تا پایان عمر پربرکت خود، سراسر لبریز از کار حکیمانه و با حساب و کتاب است؛ علاوه بر اینکه نشان‌دهنده عدم

تلاش و کوشش او در کنار دانش و مهارت تولیدی‌اش، سبب گردید تا در مدت کوتاهی بتواند این اراضی را به نخلستانی انبوه و چشمه‌هایی فراوان در زیر آن نخل‌ها، تبدیل کند. همان‌گونه که آمده است: «فیها خلیج من النخل مع العین» (ابن شهبه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۲۲). اما آنچه بر شگفتی‌های مدیریتی امام علی^{علیه السلام} و هوشمندی او در عرصه کسب و تولید می‌افزاید، این است که چشمه‌ها و چاه‌ها و اراضی را وقف می‌نماید. امام علی^{علیه السلام} با آنکه در انفاق و ایثار هم‌تا و ماندنی ندارد و دیگران را بر خود مقدم می‌شمرد و سه شبانه‌روز غذای خود را به مسکین و یتیم و اسیر می‌بخشد (ر.ک: طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۱۲؛ مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۲۳)، اما همواره جانب عدل و عقل را رعایت نموده و در حقیقت با وقف نمودن این زمین‌ها برای زنان و فرزندان خویش سبب خودکفایی آل علی^{علیه السلام} و به اعتباری بنی‌هاشم در مسائل معیشتی و مادی می‌گردد. امام علی^{علیه السلام} وقف‌نامه این زمین‌ها را به نحوی تنظیم می‌نماید که زمین و درختان فروخته نشود و اصل سرمایه همواره موجود باشد تا از بهره‌ها و محصولات و درآمد این اراضی برای گذران معیشت استفاده گردد. ایشان در نامه ۲۴ نهج البلاغه این نکته را این‌گونه ذکر می‌نماید: «وَيَسْتَرِطُ عَلِيٌّ الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ أَنْ يَتْرَكَ الْمَالَ عَلَى أَصُولِهِ وَ يُنْفِقَ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أَمَرَ بِهِ وَ هُدَى لَهُ وَ الْأَلَّ يَبِيعَ مِنْ أَوْلَادِ نَخِيلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ وَ دِيَّةً حَتَّى تُشَكِّلَ أَرْضَهَا غِرَاسًا...»؛ و با کسی که این اموال در دست اوست شرط می‌کنم که اصل مال را حفظ کند، تنها از میوه و درآمدش بخورد و انفاق کند و هرگز نهال‌های درخت خرما را نفروشد تا همه این سرزمین یکپارچه زیردرختان خرما به‌گونه‌ای قرارگیرد که راه یافتن در آن دشوار باشد.

وقف آنچه امام علی^{علیه السلام} در ینبع و سایر موقوفات از جمله وادی ترعه، وادی اذنیه و الفقیرین در منطقه عوالی و بئر الملک در منطقه قناه و الادیبه در وادی اضم و چشمه‌ها و چاه‌ها و سایر اراضی، با تلاش و کوشش کسب کرده است، در حقیقت حفظ سرمایه اصلی برای ذریه و بهره‌گیری هر نسل از محصولات و فرآورده‌های آنها بوده است و چنان پشتوانه‌ای از نظر تأمین معیشت برای خاندان خود ایجاد کرده است، که پس از او آل علی^{علیه السلام} با بهره‌داری از دسترنج شبانه‌روزی و آبادانی حاصل از تدبیر اقتصادی و تولیدی او، به اداره امور زندگی و حتی تأمین مخارج جنگ‌ها و مشکلات مختلف می‌پرداختند (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص ۴۹؛ سمهودی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۱۶۱؛ یاقوت

این شیوه مدیریت و اجرا در حضرت علیؑ طبق وصیت ایشان باید پس از او نیز اجرا گردد، و این مهم به عهده فرزند ارشد ایشان، امام حسن مجتبیؑ گذارده شده است. از این رو، شایسته است که پس از تحلیل گزاره‌های مدیریتی امام علیؑ تحقیقی مجزا در خصوص نحوه مدیریت اقتصادی سایر ائمه معصومانؑ نیز صورت پذیرد؛ تا با جریانات عصر آن بزرگواران و تدابیر خاص آنان در این خصوص نیز آشنا گردیم. همچنین نحوه تخصیص درآمد نیز روی دیگر این مدیریت است که در حیات امام علیؑ و اولاد ایشان قابل بررسی و تحقیق است.

تغایر و تناقض میان روحیه معنوی و تلاش مادی است، نمایانگر توجه ویژه دین اسلام به وضع معیشتی انسان‌ها و ارائه راه کارهای مفید و سازنده برای رفع موانع مادی مسلمانان است.

از بررسی و تحلیل وقایع در تاریخ اسلام، بخصوص آنچه در صدر اسلام و زمان حیات امام علیؑ گذشته، کاملاً روشن می‌گردد که به سبب دشمنی کفار و مشرکان و غلبه مالی آنها بر مسلمانان، شرایط اقتصادی مسلمانان وخیم و غیرقابل تحمل بوده است. اما در چنین شرایطی، شیوه مدیریت اقتصادی امام علیؑ در زمان حیات پیامبر اکرمؐ و پس از ایشان، نشان دهنده پایداری و مقاومت اقتصادی آن حضرت در برابر این فشارهاست. فعالیت‌های تولیدی، دور زدن تحریم‌های مشرکان و کفار، توجه به علم و دانش، کار، تولید، و از همه مهم‌تر، توجه ویژه به محرومان به عنوان جامعه هدف در کار اقتصادی، همگی از ویژگی‌های این مدیریت است، که به حقیقت باید گفت بهترین مجری آن، امام علیؑ بوده است.

این مقاومت اقتصادی یا به عبارت دیگر، اقتصاد مقاومتی، هرگز از برنامه‌های امامؑ خارج نشده و همواره به اصول آن پایبند بوده است. او در شرایط سخت شعب ابی طالب، تبلیغ اسلام را با همین شیوه بر مسلمانان آسان تر می‌کند و با فعالیت‌های اقتصادی خود، خلأ تحریم‌ها را جبران می‌کند، در دوران حکومت پیامبرؐ نیز امام علیؑ به سبب شرایط دشوار زندگی و عدم تأمین مالی مناسب، با همین شیوه، شرایط را برای رونق معیشت خود فراهم می‌سازد، او در زمان پس از رحلت رسول خداؐ نیز به جهت سیاست‌های خاص خلقای پیش از خود، تحت فشار و تنگنای اقتصادی قرار می‌گیرد؛ اما باز هم با تکیه بر تلاش و کوشش و با استفاده از درایت اقتصادی و مدیریت صحیح منابع، مقاومت معیشتی خود را حفظ، و از همین طریق سبب تغییر وضعیت مالی خود و بهبود چشمگیر ذخایر اقتصادی خود می‌گردد. او بر این اساس، با وقف اموال خود به حفظ اصل سرمایه و بهره‌برداری از فرآورده‌های تولیدی آن همت می‌گمارد، و پس از رسیدن به حکومت نیز همین شیوه را ادامه می‌دهد؛ تا علاوه بر تأمین معاش خود و خانواده‌اش، به پوشش حمایتی فقرا و مستضعفان نیز بپردازد، و در نهایت، با این مدیریت اقتصادی خود که محور اصلی آن مقاومت و تلاش درون‌زا و تکیه بر تولید است، موفق می‌شود تا ذخایری ارزشمند برای فرزندان و نسل‌های پس از خود برجای بگذارد.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۵، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دارصعب و دارالتعارف.

متقی هندی، حسام‌الدین، ۱۴۰۹ق، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، بیروت، مؤسسة الرسالة.

مجلسی، محمدباقر، ۱۳۷۴، *بحار الانوار*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

_____، ۱۴۰۴ق، *مرآة العقول*، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

محمدی ری شهری، محمد، ۱۴۲۱ق، *موسوعة الامام علی بن ابی طالب*، قم، دارالحديث.

محمدی، جمعه‌خان، ۱۳۸۵، *تعدیل نابرابری‌های اجتماعی در دولت امام علیؑ*، قم، شیعه‌شناسی.

مدرس‌زاده، مجدالدین، ۱۳۸۶، «نگاهی به برنامه‌های اقتصادی حضرت علیؑ»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۵، ص ۳۱-۴۴.

مسلم‌بن حجاج، بی تا، *صحیح مسلم*، بیروت، دارالفکر.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان، ۱۴۱۴ق، *مسار الشیعه* (سخن مجموعه نفیسه)، بیروت، دارالمفید.

مولایی، محمد، ۱۳۹۲، «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علیؑ در نهج البلاغه»، *پژوهشنامه نهج البلاغه*، سال اول، ش ۴، ص ۹۴-۱۱۰.

نیشابوری، عبدالحسین، ۱۳۸۷، *تقریر شیعیه*، قم، دلیل ما.

یاقوت حموی، شهاب‌الدین، ۱۴۰۸ق، *معجم البلدان*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

یوسفی، احمدعلی، ۱۳۸۹، «سیره اقتصادی امام علیؑ»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳، ص ۱۹۳-۲۲۰.

منابع.....

نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ترجمه محمد دشتی، قم، مشهور.

ابراهیم حسن، حسن، ۱۳۷۲، *تاریخ سیاسی اسلام*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، جاویدان.

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمیدبن محمد، ۱۴۰۴ق، *شرح نهج البلاغه*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم، ۱۹۸۹م، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

ابن جوزی، عبدالرحمن، ۱۳۹۹ق، *صفوة الصفوة*، بیروت، دارالمعرفة.

ابن شیه، عمر، ۱۴۱۷ق، *تاریخ المدینة المنورة*، تحقیق ذنل و سعداله، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ابن شهر آشوب، محمدبن علی، ۱۳۷۹ق، *مناقب آل ابی طالب*، قم، مؤسسة العالمه.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۴۰۸ق، *البدایة والنهایة*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

احسائی، محمدبن علی، ۱۴۰۵ق، *عوالی الثالی العزیزیه فی الاحادیث الدینییه*، تحقیق محمود محمدی عراقی، قم، سیدالشهداء.

بصری، ابی‌عبدالله، ۱۳۸۸ق، *الطبقات الکبری*، بیروت، دار صادر.

بی‌طرفان، رضا، ۱۳۹۲، «کار و تولید در سیره حضرت علیؑ»، در: <https://rasekhoon.net>

بیهقی، احمدبن حسین، ۱۴۲۳ق، *السنن الکبری*، بیروت، دارالفکر.

جعفریان، رسول، ۱۳۶۶، *تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری*، قم، مؤسسه در راه حق.

جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء.

_____، ۱۳۹۱، *مفاتیح‌الحیات*، قم، اسراء.

حمیری قمی، عبدالله‌بن جعفر، بی تا، *قرب الاسناد*، تهران، کتابخانه نینوی.

درودی، حسین، ۱۳۹۵، *فعالیت‌های اقتصادی امام علیؑ در دوران تحریم*، در: <http://www.aftabir.com>

سمهودی، نورالدین علی، ۱۴۰۴ق، *وفاء الوفا بالاحبار دارالمصطفی*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۳ق، *من لایحضره الفقیه*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی.

_____، بی تا، *علل الشراعی*، قم، مکتبه الداوری.

طبری، عمادالدین، ۱۳۸۳، *کامل بهایی*، ترجمه محمد شجاع فاخر، تهران، مرتضوی.

طبری، محمدبن جریر، بی تا، *تاریخ طبری*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، روائع التراث العربی.

طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۰۷ق، *مصباح المتهجد*، تصحیح اسماعیل انصاری، قم، انصاری.

عیاشی، محمدبن مسعود، بی تا، *تفسیر العیاشی*، تهران، مکتبه‌العلمیه الاسلامیه.

قمی، عباس، ۱۳۸۱، *بینة الاخزان (فاطمه در سوگ عدالت)*، ترجمه علی کرمی، قم، حادق.